

LANDBRUGETS TILPASNING TIL SKIFTENDE ØKONOMISKE VILKÅR¹

AF K. SKOVGAARD²

I de senere år har der som bekendt fundet en afsvækkelse sted i den gode konjunktur, der indlededes i dansk landbrug ved krigsudbrudet i 1939. Denne tilbagegang har ganske vist foreløbig kun givet sig udtryk i en ret moderat nedgang i landbrugsindtægten siden 1952, hvor landbrugskonjunktoren nåede sit højdepunkt, men da pengeindtægten for størstedelen af den øvrige befolkning og prisniveauet er steget ret stærkt i samme periode, er der tale om en temmelig betydelig relativ tilbagegang i landmændenes indtægter og realindkomst. Denne udvikling har vakt betænkelighed og naturligvis i særdeleshed i landbruget, bl. a. fordi den bringer indledningen til landbrugets vanskelige år i mellemkrigstiden i erindring, og dermed rejser sig to spørgsmål, dels om den konstaterede tilbagegang i landbrugskonjunktoren er af foreløbig eller mere varig karakter, dels om hvilke muligheder der foreligger, for at landbruget kan tilpasse sig en mere eller mindre kontrær konjunktur uden at blive bragt i for store økonomiske vanskeligheder. Det er disse to spørgsmål, der skal behandles i det følgende og således, at for det første spørgsmål, udviklingstendensen i landbrugskonjunktoren, vil de foreliggende problemer blive belyst i deres internationale sammenhæng, da dansk landbrugs økonomiske vilkår i så høj grad bestemmes af vilkårene for landbrugseksporten, hvorimod behandlingen af det sidste spørgsmål, tilpasning til landbrugskonjunktoren, vil tage mere direkte sigt på dansk landbrug.

I fremstillingen er de nu så højaktuelle planer om et europæisk fællesmarked helt ladet ude af betragtning. Alle er klare over, at virkeliggørelsen af disse planer kan blive af vidtrækkende og helt afgørende betydning for vort lands og i særdeleshed for landbrugets fremtid, men når de ikke desto mindre lades uomtalt, er det for det første, fordi Danmarks stilling til planerne er ganske uafgjort, og for det andet fordi landbruget inden for planerne synes at skulle indtage en særstilling, så vidt man kan bedømme det

1. Foredrag i Nationaløkonomisk Forening tirsdag d. 26. februar 1957.

2. Professor ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole.

LANDBRUGETS TILPASNING TIL SKIFTENDE ØKONOMISKE VILKÅR¹

AF K. SKOVGAARD²

I de senere år har der som bekendt fundet en afsvækkelse sted i den gode konjunktur, der indlededes i dansk landbrug ved krigsudbrudet i 1939. Denne tilbagegang har ganske vist foreløbig kun givet sig udtryk i en ret moderat nedgang i landbrugsindtægten siden 1952, hvor landbrugskonjunktoren nåede sit højdepunkt, men da pengeindtægten for størstedelen af den øvrige befolkning og prisniveauet er steget ret stærkt i samme periode, er der tale om en temmelig betydelig relativ tilbagegang i landmændenes indtægter og realindkomst. Denne udvikling har vakt betænkelighed og naturligvis i særdeleshed i landbruget, bl. a. fordi den bringer indledningen til landbrugets vanskelige år i mellemkrigstiden i erindring, og dermed rejser sig to spørgsmål, dels om den konstaterede tilbagegang i landbrugskonjunktoren er af foreløbig eller mere varig karakter, dels om hvilke muligheder der foreligger, for at landbruget kan tilpasse sig en mere eller mindre kontrær konjunktur uden at blive bragt i for store økonomiske vanskeligheder. Det er disse to spørgsmål, der skal behandles i det følgende og således, at for det første spørgsmål, udviklingstendensen i landbrugskonjunktoren, vil de foreliggende problemer blive belyst i deres internationale sammenhæng, da dansk landbrugs økonomiske vilkår i så høj grad bestemmes af vilkårene for landbrugseksporten, hvorimod behandlingen af det sidste spørgsmål, tilpasning til landbrugskonjunktoren, vil tage mere direkte sigt på dansk landbrug.

I fremstillingen er de nu så højaktuelle planer om et europæisk fællesmarked helt ladet ude af betragtning. Alle er klare over, at virkeliggørelsen af disse planer kan blive af vidtrækkende og helt afgørende betydning for vort lands og i særdeleshed for landbrugets fremtid, men når de ikke desto mindre lades uomtalt, er det for det første, fordi Danmarks stilling til planerne er ganske uafgjort, og for det andet fordi landbruget inden for planerne synes at skulle indtage en særstilling, så vidt man kan bedømme det

1. Foredrag i Nationaløkonomisk Forening tirsdag d. 26. februar 1957.

2. Professor ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole.

efter de foreliggende sparsomme oplysninger, således at den nuværende tilstand med beskyttelse og begrænsning af samhandelen med landbrugsprodukter videreføres i en længere årrække. Idet det er tilfældet, må man ved bedømmelsen af landbrugets stilling gå ud fra, at de nu gældende forhold ikke ændres i adskillige år, selv om Danmark optages i det ene eller andet fællesmarked.

Det skal endvidere bemærkes, at fremstillingen i alt væsentligt bygger på forholdene i den vestlige verden, vort land tilhører, fordi de økonomisk højere udviklede lande i vesten danner et ret afsluttet område med hensyn til afsætning og prisdannelse på landbrugsprodukter. Dette område tilføres betydelige mængder landbrugsråstoffer fra de økonomisk mindre udviklede lande, men da en overførsel i modsat retning ikke er mulig i et omfang af væsentlig og blivende betydning, vil det tryk på landbrugskonjunkturen, der har udviklet sig i de senere år i den vestlige verden, ikke kunne afsvækkes ved en forøget eksport til men kun ved en formindsket import fra de mindre udviklede lande, og da sandsynligheden for det sidste alternativ af flere grunde ikke er stor, bliver landbrugsproblemet til et vestligt anliggende, der må løses inden for vestens område.

Den besvarelse, der kan gives på det første spørgsmål, bestandigheden i nedgangen i landbrugskonjunkturen, må naturligvis bero på, om de årsager, der har fremkaldt tilbageslaget, må skønnes at være af forbigående eller mere kronisk karakter, og ved at gå frem i baglæns orden kan man da først konstatere, at de umiddelbare årsager til tilbagegangen har været en forringelse af landbrugets bytteforhold og en dermed i forbindelse stående stagnation eller endda begrænsning i produktionen, således at erhvervets økonomi er udsat for et pres fra både indtægts- og omkostningssiden. Det bliver derefter spørgsmålet, hvad årsagen er til forringelsen af bytteforholdet, som i de år, det her drejer sig om, har udviklet sig, fordi landbrugspriserne er steget mindre end andre priser, hvilket vil sige, at landbrugsprodukter har været mindre tilgængelige for inflationens virkninger end andre varer og tjenesteydelser.

Ja disse årsager må kunne henføres enten til produktionen eller forbruget af landbrugsvarer eller noget af begge dele, hvilket det skal vises er tilfældet i den nuværende situation. Man ser ganske vist den i nutiden almindeligt udbredte, stærke beskyttelse og understøttelse af landbruget anført som den almindelige årsag til forringelsen af det danske landbrugs bytteforhold, og det er rigtigt, at landbrugsbeskyttelsen har ramt det *danske* landbrug særlig hårdt, fordi den særlig rammer vore hovedeksportvarer, hvorved den måske også øver et særligt tryk på de danske landbrugspriser, men alligevel er landbrugsbeskyttelsen ikke en udtømmende forklaring, fordi forringelsen af landbrugets bytteforhold ikke er en speciel dansk men en i vesten udbredt foreteelse, ligesom den i årsagskæden ligger foran landbrugsbeskyttelsen. Men denne er derefter ubestrideligt selv blevet årsag ved at forstærke

den uligevægt, den skulle afhjælpe, hvorved der har udviklet sig en af de uheldige, vanskeligt afbrydelige cirkelvirkninger, der er så velkendte i den økonomiske virksomhed.

Det må skønnes, at tendensen til forringelse af landbrugets bytteforhold er indledet ret langt tilbage i tiden, men i hvert fald blev den, som man vil erindre, et alvorligt problem fra 1920 og igennem hele mellemkrigsperioden, hvor der udvikledes en voksende afstand imellem de såkaldte to pristal på henholdsvis landbrugsvarer og andre varer, der blev den direkte anledning til den omsiggribende beskyttelse og understøttelse af landbruget. Som under alle store krige fik landbruget under og efter den anden verdenskrig en stabilt stigende konjunktur, og det forløb, den økonomiske udvikling fik i efterkrigstiden, syntes en overgang at skabe forhåbninger om en mere varig stabilisering af landbrugsconjunktoren og en deraf følgende lettelse i samhandelen med landbrugsprodukter, men af de sidste års erfaringer synes det at fremgå, at disse forhåbninger ikke er holdbare, således som forringelsen i landbrugets bytteforhold viser det, og dermed vender man tilbage til forringelsens årsager.

Man kan herom sige, at forringelsen i bytteforholdet må skyldes, at landbrugsproduktionen er for stor til at finde afsætning til relativt konstante priser. Hvis bytteforholdet skal forblive konstant under den for de vestlige lande karakteristiske økonomiske udvikling, må landbrugsproduktionens tilvækst ikke overstige den forbrugsudvidelse af fødevarer, som bestemmes af befolkningstilvæksten samt det merforbrug, som kan absorberes ved en forbedring af ernæringstilstanden til de løbende priser; er tilvæksten mindre, får man relativt stigende landbrugspriser, men er den større, får man relativt faldende landbrugspriser, og det er denne sidste tendens, som i den vestlige verden som helhed har været fremherskende i en længere år-række; i denne udvikling er det, landbrugsbeskyttelsen som en almindelig foreteelse er kommet til som en i høj grad irrationelt virkende eller forstærkende faktor.

Der skal dog her gøres opmærksom på, at man ikke så ensidigt, som det almindeligt er tilfældet, kan tage en forringelse af landbrugets bytteforhold som indicium på en tilbagegang i landbrugets økonomi, da virkningerne af forringelsen må ses i sammenhæng med dens årsager. Noget forenklet kan man sige, at hvis forringelsen beror på, at udvidelser i produktionsapparatet herunder landbrugsarealet har medført for stærk forøgelse af landbrugsproduktionen, så vil forringelsen naturligvis få uheldige virkninger på erhvervets økonomi, men skyldes en produktionsforøgelse produktivitet-fremgang, kan bytteforholdet forringes, uden at landbrugets økonomiske udgangsstilling forringes, ja man kan gå videre og sige, at under visse omstændigheder er en forringelse af bytteforholdet en selvfølgelig konsekvens af en stærk produktivitetstigning i landbruget som i andre erhverv.

I den vestlige verden har den for den økonomiske vækst nødvendige for-

øgelse af landbrugsproduktionen igennem lange tider haft både en udvidelse af produktionsapparatet og produktivitetsfremgang til forudsætninger, men medens produktivitetsfremgangen oprindelig, ja lige op til mellemkrigstiden var den mindre virksomme faktor, er det omvendte tilfældet i nutiden, således at det er produktivitetsfremgang, der særlig efter krigen har været hovedårsagen til væksten i landbrugsproduktionen. I overensstemmelse hermed har landbruget her i landet som i en række andre lande i en årrække efter krigen ikke alene kunnet opretholde men endda forbedre sin økonomiske stilling relativt under et stadigt aftagende bytteforhold, som har været en konsekvens af den af produktivitetsfremgangen betingede stærke forøgelse af landbrugsproduktionen. Imidlertid har denne udvikling i de senere år nået sin grænse, fordi de af produktivitetsfremgangen betingede positive virkninger er blevet mindre end de negative virkninger af den nedgang i bytteforholdet, som er en betingelse for at afsætte den stigende produktion, og når dette punkt er nået, kan årsagerne som nævnt henføres til både produktions- og forbrugssiden.

Betragter man først den fra forbrugssiden udgående virkning på landbrugspriserne, var det således i efterkrigstiden, at der med det under krigen skabte store hul i fødevarerproduktionen var behov for en hurtig og stærk forøgelse af landbrugsproduktionen, og da den voksende produktion let fandt afsætning til gode priser, fremkaldte det en stærkt stigende produktionstilvækst. Men efterhånden som ernæringstilstanden er blevet bragt i vejret, har der udviklet sig en stigende mæthedfølelse, som tvinger landbrugspriserne ned, eller med andre ord produktionstilvæksten er indstillet for højt i forhold til forbrugsudviklingen, hvilket er blevet særlig mærkbart under de for forbruget i nutidens samfund gældende vilkår.

Igennem mange år har der af en række væsentlige årsager, som ikke skal omtales, i vestens lande været en mærkbar tendens til afsvækkelse af fødeforbruget, men samtidig har den forbedring i ernæringsstandard, som er fulgt med en stigende realindtægt, virket i modsat retning, og da den sidste tendens op til nutiden var den stærkeste, blev resultatet, at fødeforbruget steg betydeligt udover, hvad befolkningstilvæksten betingede. Denne udvikling har imidlertid i de senere år ændret karakter, fordi ernæringsstandarder ikke mindst på grund af den nutidige beskæftigelses- og fordelingspolitik er bragt så højt op, at forbrugselasticiteterne for fødevarer både med hensyn til pris og indkomst er blevet meget lave, således som det er karakteristisk for det velstående samfund. Dette understøttes iøvrigt stærkt af de mange adspredelser og varige forbrugsgoder, der i nutiden er bragt inden for også den jævne forbrugers økonomiske muligheder. Ja som ernæringsstandarder er i mange af vestens lande, lader et prisfald på fødevarer forbruget ganske upåvirket i stigende befolkningskredse, som betragter det som en gave, der gør det muligt at erhverve andre stærkt attråede goder.

Det følger heraf, at landbrugsmarkedet er blevet endnu mere følsomt end tidligere, hvilket man har gjort en del erfaringer om i de senere år, idet små variationer i udbudet f. eks. af smør og bacon på det engelske marked har fremkaldt drabelige prisudsving. Et udtryk for det samme forhold har man i den kendsgerning, at det gennemsnitlige kalorieforbrug pr. indbygger har været konstant i de senere år i de fleste af vestens lande, skønt realindtægten er steget, og landbrugspriserne er faldet relativt; man kan eller vil altså ikke spise mere, men køber i stedet andre varer.

Der kan dog stadig i vestens lande påvises en stigende udgift til fødevarer med stigende indkomst, men dette kommer i stadig mere begrænset omfang landbruget til gode. Landbruget har nogen fordel af, at forbruget med stigende indkomst forskydes over på dyrere fødevarer som f. eks. husdyrprodukter, men det viser sig, at udgiftsforøgelsen i høj grad er udtryk for en stigende efterspørgsel efter mellemledsproduktion. Det er med andre ord ikke flere fødevarer, der efterspørges med stigende indkomst, men derimod kvalitet samt forarbejdning, emballage og service, en udvikling landmændene har vanskeligt ved at forlige sig med, da den levner dem en aftagende andel af forbrugsudgiften til fødevarer. På den anden side følger det af denne udvikling, at man for at sælge landbrugsprodukterne må føre produktionen så langt frem, som svarer til forbrugernes ønsker om sortering, forarbejdning, emballering og også reklame, en kendsgerning som man efterhånden vel er klar over, men som man alligevel har vanskeligt ved at tage konsekvensen af.

De samlede virkninger af de forhold, der fra forbrugersiden over indflydelse på fødeforbruget i de vestlige lande i nutiden er, at landbrugsproduktionen ikke kan forøges i stort hurtigere tempo end befolkningstilvæksten, hvis landbrugets bytteforhold skal bevares nogenlunde uforandret.

Imidlertid har landbrugsproduktionen traditionelt været indstillet på en hurtigere tilvækst, og da denne i efterkrigstidens mangelperiode har ligget særlig højt, har bytteforholdet de senere år måttet give så stærkt efter, at det er gået ud over landbrugets indkomst. Det eneste hjælpemiddel i denne situation er en begrænsning af landbrugsproduktionens tilvækst, og hermed kommer landbrugsbeskyttelsen atter ind i billedet, fordi den ved i hovedsagen at vælte den påkrævede tilpasnings besværligheder over på eksportlandene danner en væsentlig hindring for tilpasningens frie og mere gnidningsløse forløb, og dermed bliver landbrugskonjunktorens udvikling så stærkt beroende på landbrugsbeskyttelsens mere eller mindre rigoristiske karakter.

Uden at gå nærmere ind på landbrugsbeskyttelsen skal dog visse for det *foreliggende emne* betydningsfulde træk i dens udvikling og forudsætninger omtales. Beskyttelsens målsætning har været og er af stærkt sammensat karakter såsom bevaring eller styrkelse af landbrugsbefolkningens antal,

sikring af levnedsmiddelforsyningen, beskæftigelsesforøgelse, valutabesparing, forbedring af landbrugsbefolkningens sociale kår m. v. Flere af disse målsætninger har sædvanligvis gjort sig gældende samtidig, og selvom en eller flere er blevet trængt tilbage eller helt faldet bort i tidens løb i de enkelte lande, har andre til gengæld fået tillagt større vægt eller helt nye er kommet til, og i denne henseende er det af særlig betydning, at forbedring af landbefolkningens sociale stilling er kommet stærkt i forgrunden eller endda blevet hovedformålet for beskyttelsen.

Det er en selvfølge, at en støtte eller forbedring af landbrugets økonomiske stilling altid er et centralt led i beskyttelsen enten som formål i sig selv eller som omkostning for anden målsætning, men i mellemkrigsårene formulerede landbruget et særligt krav om økonomisk ligestilling med de andre erhverv, et krav som efterhånden er blevet almindeligt akcepteret som et socialt problem i nutidens samfund. Imidlertid viser det sig, at netop dette mål ikke har kunnet nås, thi uanset beskyttelse eller understøttelse, ligger landbrugets andel af nationalindkomsten så meget lavere end landbefolkningens andel af den samlede befolkning, at landbefolkningen i langt de fleste lande er forblevet den dårligst stillede større erhvervsgruppe. Undtagelser herfra er, så vidt man kan se, kun Danmark, New Zealand, Australien samt England; i disse lande har landbefolkningen i en årrække haft økonomisk paritet med den øvrige befolkning, men medens dette resultat i de tre sidstnævnte lande er opnået ved beskyttelse og subsidier, har de danske landmænd selv arbejdet sig frem til den tilstræbte ligestilling ved effektivitet og udnyttelse af de under de givne forudsætninger foreliggende muligheder.

Den kendsgerning, at der trods landbrugsbeskyttelse og understøttelse findes dette sociale landbrugsproblem i vore konkurrent- og aftagerlande, er blevet et af de forhold, der suppleret med en eller flere andre målsætninger taler mest imod sandsynligheden for lettelser i den nu bestående landbrugsbeskyttelse, således som det f. eks. kommer til udtryk i vore nabolandes, Sveriges og Norges landbrugspolitik, men desuden må det tages i betragtning, at selv om landbrugsgruppen udgør en stærkt aftagende del af befolkningen, er den dog stor nok til ved hjælp af sin indflydelse på den politiske magtbalance at opnå væsentlige økonomiske indrømmelser ud over, hvad der ellers ville være blevet ydet.

I denne forbindelse er det af betydning, at det i det moderne samfund er blevet stadig lettere at bære landbrugsbeskyttelsen på grund af landbrugets stærkt formindskede og stadig aftagende andel af nationalindkomsten, lige som beskyttelsens form gør den mere tålsom for den almindelige forbruger, da den i høj grad ydes i form af tilskud over statsbudgettet. Det skal nævnes, at i England er understøttelsen til landbruget beregnet til 300 millioner £, hvilket iøvrigt omtrent svarer til landbrugets indkomst

på ca. 325 millioner £; dette beløb, 300 millioner £, der afholdtes over statsbudgettet, udgør ca. 25 pct. af landbrugsproduktionens værdi, men kun 2 pct. af nationalindkomsten. I en række lande, Sverige, Norge, Vesttyskland, U. S. A., er forholdet omtrent det samme, og dermed er byrden af landbrugsbeskyttelsen ingen væsentlig hindring for dens fortsættelse, lige som den på grund af sin almindelige udbredelse heller ikke forrykker de enkelte landes indbyrdes industrielle konkurrenceevne.

Selv om man nu må skønne, at der ingen sandsynlighed er for lettelser i landbrugsbeskyttelsen, er der ikke desto mindre visse muligheder for forøgelse af samhandelen med landbrugsprodukter så at sige oven på den bestående beskyttelse. Disse muligheder ligger i selve nutidens økonomiske og sociale politik, og er dels afhængige af udviklingen af den økonomiske aktivitet, dels beror de på den fundamentale ændring, der har fundet sted i landbrugets stilling i løbet af den sidste halve snes år i forhold til fortiden.

For at omtale det sidste forhold først kan man sige, at når landbrugsproblemet gik i hårdknude i mellemkrigstiden og førte til den rigoristiske landbrugsbeskyttelse, man ikke siden har kunnet slippe af med, så skyldtes det dels manglende forståelse af årsag og virkninger i den førte landbrugspolitik og dels svigtende muligheder for at løse de tilstedeværende vanskeligheder. Det var en i forhold til et noget svigtende forbrug for stor landbrugsproduktion, der ved at tvinge landbrugets bytteforhold ned forringede landmændenes stilling, og det eneste middel, der kunne hjælpe i den daværende situation, var en begrænsning af produktionen. Under normale forhold ville den også være kommet efterhånden ved, at den aftagende indtægt i landbruget havde tvunget arbejdskraft og kapital ud af erhvervet, men de forvirrede økonomiske forhold og især den store arbejdsløshed i mellemkrigsårene blokerede for denne selvsanering, og dermed kom den førte landbrugspolitik til at virke inkonsekvent, fordi den i stedet for at begrænse tværtimod fremkaldte en forøgelse eller i hvert fald stabilisering af den allerede for store produktion. Man havde ikke forståelsen af sammenhængen mellem priserne og produktionens størrelse, og også i nutiden kniber det med denne forståelse.

Det skal tilføjes, at landbrugspolitikken i fortiden som i nutiden foruden ved hjælp af beskyttelse som bekendt også søger at forbedre landbrugets økonomi ved foranstaltninger, der forøger landbrugets produktivitet, en indsats som er blevet mere og mere intensiveret igennem tiden, og som har givet mærkbare resultater. Men man har ikke været opmærksom på konsekvensen af denne produktivetsfremgang, som må være en forøget reduktion i produktionsressourcerne, hvis den produktionsforøgelse, der regelmæssigt følger med forbedring af produktiviteten ikke før eller siden skal forringe landbrugets økonomiske stilling. Det er ikke mindst i nedgangstider, under forringelsen af landbrugets bytteforhold, som f. eks. i mellem-

krigstiden og nu igen i de senere år, at man bestræber sig for at forbedre landbrugets økonomi ved forbedring af produktiviteten, og som den enkelte landmand ser problemet, er det en udmærket hjælp, men for erhvervet som helhed har det tendens til at forøge allerede tilstedeværende vanskeligheder. Dette var ganske iøjnefaldende i mellemkrigstiden, hvor produktionsressourcerne, især arbejdskraften, ikke kunne flyttes, og hvor der derfor opstod en cirkelvirkning imellem produktivetsfremgang og aftagende bytforhold, men noget af det samme er i gang nu igen. Man kan ikke standse bestræbelserne for at øge produktiviteten, men så må man også tage konsekvenserne, som må være, at man begrænser produktionsstigninger ved hjælp af reduktion af produktionsressourcerne.

Mellemlkrigsårenes kroniske depression bragtes til ophør med krigsudbruddet, men det var den samtidig indledede økonomiske og sociale politik, der kom til at betyde den store forandring til det bedre i landbrugets økonomiske stilling, ja det er den for landbruget mest virkningsfulde og fordelagtige politik, der er gennemført og har kunnet gennemføres i nyere tid.

Det kan først anføres, at beskæftigelsespolitikken og den sociale politik, der er fulgt efter krigen, har skabt basis for en betydelig udvidelse og stabilisering af afsætningen af landbrugsprodukter, fordi den har medført en forhøjelse og stabilisering af realindtægten i befolkningens brede lag, der er de store aftagere af landbrugsprodukter, men det er af endnu mere afgørende betydning, at der med den høje beskæftigelse og gode indtjening i byerhvervene er åbnet for den fri afvandring af arbejdskraft fra landbruget, da det er det eneste middel, som kan skabe en holdbar ligevægt imellem indtægten i landbruget og i de andre erhverv.

Den afvandring fra landbruget, som den høje beskæftigelse har udløst, har som bekendt været af et meget stort omfang, og det er kommet som en overraskelse og noget bag på beskæftigelsespolitikken, at der var så store latente arbejdsreserver i landbruget. Men da afvandringens årsag, forskellen i realløn ved beskæftigelse i landbruget og i andre erhverv, stadig er virksom, vil afvandringen fortsætte, til forskellen er nogenlunde udlignet, ja reallønnen ved landbrugsarbejde må måske i det længere løb komme til at ligge højest for at fastholde befolkningen ved landbrugsarbejdet.

Med denne fortsatte afvandring, som trods landbrugsbeskyttelsen gør sig stærkt gældende i alle vestens lande, bortfalder eller formindskes flere af de problemer, man har villet løse ved landbrugsbeskyttelsen. Således er ønsket om bevaring af landbrugsbefolkningen allerede enten helt taget af programmet eller reduceret stærkt i betydning, og hvis afvandringen kan fortsætte, vil også efterhånden det sociale landbrugsproblem, underbetalingen af landbrugsbefolkningen, efterhånden kunne løses.

Med hensyn til landbrugsproduktionens størrelse har afvandringen fore-

løbig virket på den måde, at den har afsvækket tempoet i produktionsstigningen så mærkbart, at trykket på landbrugspriserne er blevet formindsket, og der inden for den bestående beskyttelses rammer er blevet åbnet adgang for en større samhandel med landbrugsprodukter end der ellers ville være blevet tilladt.

Men landbrugsproduktionen er dog steget trods den meget kraftige afvandring, hvilket skyldes de store muligheder for produktivetsforøgelse i landbruget, der findes i nutiden, og som afvandringen bidrager til at udløse, i særdeleshed ved at tvinge arbejdslønnen i vejret. En særlig mærkbar virkning har mekaniseringen af trækraften som bekendt, da den gør det muligt at forøge produktionen så meget pr. arbejder, at totalproduktionen kan stige betydeligt, samtidig med at arbejdsstyrken formindskes. Mekaniseringen virker i sig selv mere eller mindre produktivetsforøgende, men da den muliggør en stærkt stigende produktion pr. arbejder, forøger den arbejdsproduktiviteten særlig stærkt.

Det må erkendes, at der ikke mindst i vore aftagerlande stadig er meget store latente muligheder for produktivetsforbedring, således at produktionen stadig vil kunne forøges og vil blive forøget også under en fortsat afvandring, men tempoet i denne forøgelse vil afhænge af afvandringen, som på sin side vil bero på væksten i den økonomiske aktivitet. Det er imidlertid i denne henseende af væsentlig betydning, at der trods landbrugsbeskyttelsen stadig i de fleste lande findes den nævnte store afstand mellem realindtægten i landbruget og de andre erhverv, og kan opgangslinien i den økonomiske aktivitet fortsættes, og reallønnen i byerhvervene fortsat forhøjes, vil det derfor virke stærkt fremskyndende på afvandringen og dermed bremsende på tilvæksten i landbrugsproduktionen. Lettelsen kommer dog ikke hurtigt, dels fordi der findes de nævnte store muligheder for produktivetsfremgang, dels fordi der er så store uudnyttede arbejdsreserver i landbruget især i det i Vesteuropa udbredte småbrug. Det kan dog tilføjes, at en fortsat opgang i den økonomiske aktivitet og i realløn har den virkning, at forbruget af fødevarer i nogen grad forskydes over på de dyrere produkter, en tendens man i det sidste par år har kunnet konstatere under den stærke ekspansion i den tyske økonomi, og som i høj grad er kommet vor afsætning til gode.

Man kan dermed slutte, at det bliver tempoet i fremgangen i den økonomiske aktivitet, der ved sin indflydelse på både landbrugsproduktionen og forbruget af fødevarer bliver afgørende for samhandelen med og prisniveauet for landbrugsprodukter, men dermed lades spørgsmålet om landbrugskonjunkturs udvikling ubesvaret, da de økonomiske fremtidsudsigter i særdeleshed for Vesteuropa er så usikre. Går man imidlertid ud fra, at der ikke sker væsentlige ændringer i den nuværende opadgående tendens i den økonomiske virksomhed, må skønnet nærmest blive, at der ikke skulle

være udsigt til forringelser, men snarere til en langsom forbedring, hvis tendensen i den nuværende økonomiske aktivitet ikke forandres.

Når man må se med forbehold på mulighederne for forbedringer, ligger det som omtalt i, at landbruget i det store og hele har udnyttet de ekspansionsmuligheder for fødeforbruget, der efter krigen har været i de vestlige lande. Man har herved nået en vis mæthedstilstand, og da importlandene ved hjælp af produktivetsfremgang er i stand til at forøge landbrugsproduktionen i nogenlunde takt med befolkningstilvæksten, er der ikke brug for større forøgelser i importen. Dermed kommer man så til det andet opstillede spørgsmål, om hvilke muligheder der foreligger, for at dansk landbrug uden for store økonomiske genvordigheder kan tilpasse sig inden for de af eksportmulighederne ret skarpt trukne grænser.

Man kan først konstatere, at dansk landbrugs produktion og afsætning som helhed fortsat må foregå efter det nu bestående mønster, da der ikke foreligger muligheder for ændringer hverken i produktion eller afsætning, der kan give relativt væsentlige forbedringer, hvilket vil sige, at den aldeles dominerende faktor i landbrugets økonomi fortsat må blive en produktion af husdyrprodukter, der overvejende skal afsættes på de vesteuropæiske markeder. Det er ikke med denne slutning tilsigtet at reducere betydningen af det arbejde, der udfoldes for at udvikle nye markeder for danske landbrugsvarer, og som har givet og fremdeles vil kunne give gode resultater i absolute eksportindtægter, men denne afsætning vil alligevel fortsat blive af relativ mindre størrelse.

At den danske landbrugseksport består af husdyrprodukter har sine fordele, men også sine svagheder. Fordelene består væsentligst i, at forbruget af husdyrprodukter har forholdsvis høje elasticiteter både med hensyn til pris og indkomst, selv om det som tidligere omtalt ser ud til, at det totale fødeforbrug pr. indbygger i de vestlige lande er nået til en grænse, hvor det ikke vil absorbere mere. Det må imidlertid bemærkes, at det er øjensynligt, at forbrugselasticiteten på de enkelte husdyrprodukter har ændret sig, således at de er faldende for fedtstoffer, men stigende for kød og æg, en tendens som er ganske almindelig i de vestlige lande under de nuværende indtægtsforhold og forbrugsvaner, og som også kommer til udtryk i de danske priser på husdyrprodukter; for smørrets vedkommende gør endvidere konkurrencen fra den billigere margarine sig gældende, som ganske vist giver smørret en ret stor elasticitet med hensyn til prisen, men samtidig holder dets prisniveau nede.

Det svage punkt for vor eksport af husdyrprodukter i nutiden ligger i den store ensartethed i landbrugsproduktionens sammensætning i det økonomiske område, der har den store betydning for vor afsætning. I alle de vestlige lande er husdyrproduktionen lige som her i landet landbrugets hovedproduktion både efter værdi og som grundlag for landbrugsbeskæf-

tigelsen, hvoraf følger, at landbrugsbeskyttelsen særlig omfatter husdyrprodukter og dermed rammer vor afsætning relativt hårdt. Og da der ingen udsigt er til ændringer til det bedre i dette forhold trækkes grænsen så skarpt for størrelsen af det danske landbrugs eksportproduktion. Det er naturligvis ikke til at afgøre, om størrelsen af den nuværende produktion er den optimale, men da erfaringen synes at gå ud på, at det er vanskeligt at opretholde priserne, må man skønne, at produktionen ikke tåler at forøges, og det er under disse vilkår, landbruget skal tilpasse sig.

Når man derefter med de givne vilkår for afsætningen skal bedømme landbrugets muligheder for at opretholde sin relative økonomiske stilling, må man tage sit udgangspunkt i landbrugets økonomiske udvikling i de sidste 10—15 år. Denne periode vil senere i historien blive betegnet som landbrugets 2. store teknisk-økonomiske revolution i nyere tid og antagelig som værende af mere fundamental betydning end den første revolution i '80 og '90, fordi den i så høj grad berører den centrale kerne i landbrugssamfundet, befolknings- og beskæftigelsesstrukturen. Denne side af sagen skal ikke uddybes nærmere, hvor vigtig den end er, her er det den økonomiske udvikling, det drejer sig om, og som var kendetegnet ved, at landbruget kunne forøge produktivitet og produktion så meget, at erhvervet kunne forbedre sin økonomiske stilling også efter, at forringelsen i bytteforholdet begyndte at gøre sig gældende. Det vil sige, at landbruget kunne rationalisere sig fra virkningerne af de relativt faldende landbrugspriser, da den af produktivetsfremgang og produktionsforøgelse skabte vinding var større end tabet ved nedgangen i bytteforholdet. Det må dog tilføjes, at den i perioden stadig fortsatte inflation har bidraget betydeligt til forbedringen af landbrugets økonomi ved, bortset fra dens virkninger på ejendomsværdien, at reducere den reale tyngde af gældsrenter til en brøkdel i forhold til førkrigstiden.

For landbruget som helhed var det mest karakteristiske og betydningsfulde, at man i periodens løb ved hjælp af mekaniseringen kunne frigøre sig for så stor en del af arbejdsstyrken, som tilfældet var, og da den totale produktivitet forbedredes kendeligt, blev resultatet en meget stærk stigning i nettoproduktiviteten pr. arbejder og dermed en stigning i landmændenes egen arbejdsindtægt. Da mulighederne for besparelse og bortrationalisering af arbejdskraft naturligvis er stigende med voksende bedriftsstørrelse, har forøgelsen i arbejdsproduktivitet og i landmændenes indtægter været relativt stigende fra de små til de større brug, da man i de mindre brug i alt væsentlig kun har haft fordel af den almindelige produktivetsstigning, medens man i de større brug desuden har haft særlig fordel af mekaniseringen.

Det er dermed spørgsmålet, om landbruget fortsat ved rationalisering og produktivetsforbedring kan frigøre sig for virkningerne af et aftagende bytteforhold. Ja det vil hovedsagelig bero på, hvorledes tempoet i produk-

tivitetsforbedringen vil forholde sig til tempoet i forringelsen i bytteforholdet. Der kan herom siges, at det ikke er sandsynligt, at produktivitetshøjningen fortsat kan holdes på samme tempo som i efterkrigstiden, og omvendt må man vel sige, at det er sandsynligt, at bytteforholdet yderligere vil forringes især på grund af hjemlige omkostningsstigninger. Forringelsen i bytteforholdet er som fremhævet fremkommet ved, at landbrugspriserne er steget mindre end omkostningerne, og det er de hjemlandsprægede omkostninger, der er steget og fortsat ser ud til at ville stige mest, et forhold som landmændene naturligvis ser på med særlig betænkelighed, fordi deres økonomi udhules så stærkt af prisstigninger på hjemmefronten, som de ikke eller kun delvis vil få kompenseret ved prisstigninger på eksporten.

Når produktivitetshøjningen må antages at aftage i tempo, hænger det sammen med, at man i efterkrigstiden har udnyttet de umiddelbart foreliggende store og lettest tilgængelige muligheder for rationalisering, og allerede af denne grund må rationaliseringen blive langsommere, men hertil kommer, at de vilkår, hvorunder der fremtidig skal rationaliseres, er betydelig vanskeligere end for 10 år siden. Dengang rationaliserede man, forøgede produktivitet og produktionen, der var altså nogenlunde fri tilpasning, men nu er produktionen en omtrentlig given størrelse, som ikke tåler væsentlige forøgelser, og inden for dennes rammer skal rationalisering og produktivitetshøjning foregå, hvilket gør det hele så meget vanskeligere i det store flertal af bedrifter.

Når produktionen ikke kan forøges, skal den produktivitetshøjning, der er nødvendig, for at landmændene kan bevare deres relative realindkomst, fremkomme ved besparelser i den nu anvendte bestand af produktionsmidler. I denne henseende foreligger der muligheder for at gøre produktionsprocesserne i planteproduktionen og husdyrproduktion i sig selv mere produktive, således at der spares råstoffer, og dette gælder navnlig husdyrproduktionen. Efter *P. Døssings* beregninger er produktivitet i husdyrholdet steget meget mindre end i planteproduktionen, et forhold som man iøvrigt genfinder i alle andre lande og oftest i mere udtalt grad end her i landet, og det hænger sammen med, at husdyrproduktionen af en række tekniske årsager i sig selv er meget mindre tilgængelig for rationalisering, bl. a. med hensyn til besparelser i arbejdskraft, end planteproduktionen. Men husdyrproduktionens ydre vilkår spiller også en stor rolle, og da især landbrugsbygningerne, inden for hvilke så stor en del af denne produktion skal foregå, og disse landbrugsbygninger er her i landet som i andre lande ganske overvejende irrationelle som arbejdsplads og for husdyrenes trivsel, således at der er besparelser mulig i arbejdskraft og foder ved forbedringer og fornyelser. Dette vil imidlertid blive en meget kostbar og dermed langvarig proces, lige som den forudsætter, at der stilles den tilstrækkelige låne-

kapital til rådighed til de længe varende kostbare investeringer, der her er tale om. Også ved ændringer i fodringstekniken er der yderligere besparelser i omkostninger mulig ved erstatning af kraftfoder med grovfoder, en fremgangsmåde som forøvrigt i høj grad forudsætter forbedringer af bygningerne, men selv om man anlægger et optimistisk skøn, vil disse produktivetsforbedringer i selve produktionsprocesserne ikke give tilstrækkelige besparelser til at opveje de forringelser af bytteforholdet, som for tiden betinges af de indenlandske omkostningsstigninger, og man vil — og må — derfor søge at opnå produktivetsforbedringer ved at spare andre produktionsmidler, hvilket især vil sige en mere intensiv udnyttelse af arbejdskraft og inventar. Dette kan for landbruget som helhed kun finde sted ved, at jordarealet pr. arbejder forøges, og dette må erkendes at være en vanskelig proces, således som forudsætningerne nu engang er i landbruget for tilpasning af jordarealet, der møder modstand ikke alene fra den faktiske fordeling af jordarealet imellem de bestående bedrifter, men også fra lovgivningen, som efter de i 1949 gennemførte skærpede regler til dels forbyder samdrift og sammenlægning af landejendomme samt forøgelse af bedriftsstørrelsen.

Disse lovregler må siges at være gennemført på et mærkeligt tidspunkt, da man i 1949 kunne se, at i hvert fald mekaniseringen af trækraften og anskaffelse af andre kostbare maskiner måtte medføre omfattende tilpasningsproblemer i landbrugsbedrifterne, for at de dyre og store maskiner kunne blive udnyttet. Som det er nu, påtvinger mekaniseringen ofte de enkelte brug alt for store omkostninger, og den overkapacitet, der allerede er til stede, forøges stadig, efterhånden som mekaniseringen trænger længere og længere igennem, og det er en dårlig trøst, at det i andre lande ofte er værre end her i landet, især da der ved beskyttelsen gives dækning for denne mekaniseringsomkostning.

Som forholdene er, er mulighederne for at forbedre produktiviteten ved en mere intensiv udnyttelse af arbejdskraften igennem besparelse af arbejdskraft kun til stede i de brug, der endnu beskæftiger fremmed arbejdskraft, ligesom disse muligheder er større, hvor der beskæftiges flere, end hvor der kun beskæftiges een medhjælper. Men i alle familiebrugene vil produktiviteten ikke kunne forbedres ved besparelse i arbejdskraft inden for de bestående brugs rammer, det vil kun kunne lade sig gøre, hvis jordarealet forøges.

Imidlertid har selve udviklingens forløb lettet og vil fremdeles kunne lette stillingen for de mindre brug igennem den ekstensivering af produktionen, som gennemtvinges i de større brug på grund af stigningen i arbejds lønnen. Dette har givet sig udtryk i en indskrænkning af husdyrproduktionen især af kvægholdet i mange brug, og da der med den stadige forringelse af bytteforholdet og stigning i arbejds løn ikke er udsigt til, at denne tendens vil

standse, åbnes der derfor muligheder for, at de mindre brug kan forøge husdyrproduktionen inden for den foreliggende afsætnings rammer, uden at det trykker priserne.

Denne indskrænkning i kvægbestanden og især forøgelsen i antallet af såkaldte kvægløse brug mødes ofte med megen betænkelighed, ja åben kritik, fordi kvægholdet altid har været rygraden i landbrugets økonomi og landbrugseksporten, men det er ganske uberettiget, da denne reduktion er til fordel for de kvægholdende landbrug og erhvervets økonomi som helhed, fordi den har lettet trykket på markedet for husdyrprodukter, og som sagt har gjort det muligt for de mindre brug at opretholde eller forøge husdyrproduktionen. Der er på denne måde ved at udvikle sig en arbejdsdeling eller et symbiotisk forhold imellem de mindre og større brug, og hvis dette skal kunne fortsættes til gavn for alle parter, må man ikke alene ikke svække de større brug, der med fordel fortsat kan afgive husdyrproduktion til de mindre brug, men åbne muligheder for lette tilpasning af bedriftsstørrelsen.

I hvilken udstrækning landbruget vil være i stand til at holde sig virkningerne af et aftagende bytforhold fra livet ved hjælp af produktivitetsforbedringer, der forudsætter en fortsat indskrænkning af arbejdsstyrken, vil bl. a. bero på, om afvandringen fra landbruget fortsat vil foregå lige så gnidningsløst som i den foregående årrække, hvilket igen afhænger af, om beskæftigelsen i de andre erhverv kan holdes på et så højt niveau, at der ikke opstår væsentlig arbejdsløshed, da denne vil virke blokerende på afvandringen ligesom i mellemkrigstiden. I denne henseende deler landbruget sig imidlertid i to grupper, de større landbrug, der beskæftiger organiseret arbejdskraft, der aflønnes efter de kollektive aftaler, og bondebruget, der beskæftiger unge ugifte medhjælpere efter frie lønaftaler. For de større gårde vil arbejdsløn og arbejdsvilkår stort set følge forholdene i de andre erhverv, og med en fortsat almindelig lønstigning vil de uanset arbejdsløshed under alle omstændigheder frigøre sig for så megen arbejdskraft, som det anses for hensigtsmæssigt, men for bondebruget forholder det sig anderledes, da arbejdsløshed i de andre erhverv vil holde de unge og i særdeleshed landmændenes egne børn tilbage i bedrifterne og dermed forhale tilpasningen af arbejdsstyrken; allerede den i det sidste års tid noget større arbejdsløshed har, som det hedder, gjort det lettere for landmændene at få medhjælp, hvilket ikke er noget godt tegn.

En forudsætning for den fortsatte forbedring af produktiviteten i landbruget er det naturligvis, at landmændene kan finansiere de foranstaltninger, som er grundlaget for rationaliseringen. Der er nævnt det særlige finansieringsbehov, der foreligger med hensyn til landbrugsbygningerne, men hertil kommer problemet med finansiering af den fortløbende mekanisering og andre rationaliseringsforanstaltninger. I de gode år har landbruget stort set selv klaret de hermed forbundne omkostninger af deres indtægter, men

med vigende indtægter bliver det vanskeligere, og da det for den enkelte landmand, især i de mindre og middelstore brug, drejer sig om relativt store investeringer, er der her et andet område, hvor der er et behov for lånekapital på sådanne vilkår, som svarer til formålet og betalingsevnen.

Da den rationaliseringsproces, der fortsat må gå sin gang under trykket af det aftagende bytteforhold, er vanskelig og bliver stadig vanskeligere, især hvad arbejdskraftbesparelser angår inden for de mange mindre og middelstore bedrífers stive rammer, føler landmændene den som en stigende ulempe, og derfor ser de sig om efter udveje, der mere smertefrit kan lette på situationen, og blandt disse har man som bekendt særlig samlet sig om forhøjelse af hjemmemarkedspriserne på landbrugsprodukter og nedsættelse af ejendomsskatterne.

Hvad den første fremgangsmåde, forhøjelse af hjemmemarkedspriserne, angår, er motiveringen, at da forringelsen af bytteforholdet særlig stammer fra indenlandske omkostningsstigninger, må landbruget have et krav på at få forhøjet hjemmemarkedspriserne i samme tempo, som andre priser stiger. En sådan ordning, der iøvrigt er grundlaget for landbrugsbeskyttelsen i nutiden i alle andre lande, kan næppe afvises ud fra principielle synspunkter, men man kan alligevel have visse tvivl om dens hensigtsmæssighed, særligt fordi det er problematisk, hvor meget det vil give i kontanter, da der ved forhøjelse af hjemmemarkedspriserne opstår tilbøjelighed til at vælte pristilpasningen over på de i forvejen følsomme eksportmarkeder. Desuden er det af betydning, selv om man måske ikke kan tillægge det afgørende vægt, at man ved at indføre prishævende foranstaltninger slår sig selv for munden i argumentationen for større liberalisering af handelen med landbrugsprodukter.

En sådan forhøjelse af hjemmemarkedsprisen må naturligvis forudsætte offentlig godkendelse og antagelig offentlige foranstaltninger, da solidaritetsfølelsen mellem landmændene næppe kan bære den belastning, som differentierede priser vil medføre; det er erfaringen fra alle andre lande og også her fra landet, men det skulle i og for sig ikke kunne hindre ordningens gennemførelse, derom har vi jo adskillige erfaringer. Men skønnet må blive, at man set fra landbrugets synspunkt, hellere end at påvirke priserne må påvirke omkostningerne, hvis erhvervet skal have kompensation for de indenlandske omkostningsstigninger, og i denne henseende er bl. a. lettelser af ejendomsskatterne unægtelig et diskret middel, som der ikke ude fra kan indvendes noget imod.

Det skal i denne forbindelse nævnes, at man ser anført, at landbruget i form af inflationsgevinst på ejendomsværdierne vil få nogen kompensation for den forringelse af bytteforholdet, som de hjemlige omkostningsstigninger medfører. Dette gælder dog kun under forbehold af, at også landbrugspriserne inflateres, og da prisstigningen på landbrugsprodukter i en årrække

har ligget så langt bag efter stigningen i andre priser, hvilket er hele landbrugsproblemetets kerne, kan der kun ventes en ringe, måske ingen fordel af den fortsatte inflation.

Til slut skal der gøres et par bemærkninger om organiseringen af landbrugets afsætning og regulering af produktionen, to problemer, der blev særdeles aktuelle i mellemkrigstiden, og som efter at have ændret karakter under og efter krigen er dukket op igen med fornyet styrke. I alle lande i den vestlige verden er der gennemført afsætningsregulerende ordninger for landbrugsprodukter med henblik på at stabilisere landbrugspriserne; det er ganske overvejende offentlige monopoler og karteller eller ved særlig lovgivning hjemlede ordninger. Her i landet havde vi som bekendt til for nogle år siden lignende ordninger, men landbruget fandt det mest hensigtsmæssigt at frigøre sig fra statens medvirken og dermed indflydelse på dette område og organiserede derfor sine egne eksportkontorer og udvalg. Der har stået en del blæst om disse organisationer, men med urette, fordi det ikke alene for landbruget, men for landets eksportindtægter er af største betydning at kunne regulere afsætningen i overensstemmelse med markedets tilstand, i særdeleshed på grund af den forøgede følsomhed, der som omtalt har udviklet sig på fødevaremarkedet. Et andet lige så afgørende hensyn er kontrol med de eksporterede varers kvalitet, og det er derfor påkrævet at styrke denne centralisering eller kartellisering af afsætningen, men en konsekvens af disse foranstaltninger er det unægteligt, at de foruden at centralisere også effektiviserer salget ved alle dertil egnede midler.

En anden side af sagen er, at man, så vidt det er muligt, søger at tilpasse produktionen i overensstemmelse med de forudseelige afsætningsmuligheder. Dette er unægteligt et meget vanskeligt område, da man under de gældende forhold kun har landmændenes selvdisciplin at henholde sig til, og selv om der er en stærkt voksende forståelse af sammenhængen imellem produktionens størrelse og priserne, har det vanskeligt ved at slå til netop i en situation, hvor indtægterne falder, og man kunne derfor anse det for ønskeligt eller endda påkrævet, at der blev givet skarpere direktiver om produktionens størrelse.

I denne fremstilling er landbrugets problem betragtet ganske ensidigt ud fra det synspunkt, at landbruget selv skal klare dagen og vejen i den nuværende økonomiske situation, og det er søgt belyst, hvilke midler og fremgangsmåder erhvervet må og vil anvende for at forsvare sin økonomiske position under de gældende afsætningsmuligheder samt under presset af et stadigt aftagende bytteforhold. Derimod er de virkninger, landbrugets tilpasning vil få på den samlede samfundsøkonomi, ladet ude af betragtning. I en årrække har dette problem ikke foreligget, da landbruget med sin stigende produktivitet og produktion forbedrede sin egen stilling relativt samtidig med, at det tilførte samfundet en stigende indtægt og da navnlig

en stigende eksportindtægt. Det må imidlertid erkendes, at denne ekspansion er bragt til ophør, og endvidere, at den nuværende stagnation i produktionen let vil få tilbøjelighed til at gå over i en indskrænkning af produktionen, fordi en ekstensivering under de gældende vilkår er landbrugets sidste væsentlige økonomiske forsvarsmiddel, hvis produktivitetsforbedring i den nuværende produktion ikke er tilstrækkelig til at opveje virkningerne af en fortsat forringelse af bytteforholdet. Om en sådan udvikling vil fremkalde særlige foranstaltninger med henblik på landbruget, vil naturligvis bero på de muligheder, man skønner er til stede for landets økonomiske udvikling som helhed, men det er en anden historie.